

J. N. FINDLAY

Ο ΧΡΟΝΟΣ:
ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ
ΜΕΡΙΚΩΝ ΑΠΟΡΙΩΝ*

(Τὸ ἄρθρο αὐτὸ γράφτηκε τὸ 1941. "Ἄν καὶ ἐξακολουθῶ νὰ συμφωνῶ μὲ τὴ γενική του τοποθέτηση, τείνω τώρα πιά νὰ ἀποδώσω κάπως μεγαλύτερη θετική ἀξία καὶ σπουδαιότητα στὶς μεταφυσικὲς ἀπορίες καὶ θέσεις ποὺ πραγματεύεται. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ βασικὲς ἰδέες τῆς ἐργασίας αὐτῆς προέρχονται ἀπὸ τὸν Wittgenstein.)

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ διερευνήσῃ τὰ αἷτια μερικῶν ἔμμονων ἀποριῶν μας σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο καὶ τὴν ἀλλαγὴ. Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ προσφέρω λύση γιὰ τὶς δυσκολίες αὐτές, ἀλλὰ μόνο νὰ διευκρινίσω πῶς κατέληξαν νὰ μᾶς ἀνησυχοῦν. Γιατὶ πρόκειται νὰ διατυπώσω τὴ γνώμη πῶς δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ κάποια γνήσια ἀσάφεια τῆς ἐμπειρίας μας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ σκεφτόμαστε καὶ μιλάμε, καὶ πῶς ἡ σαφὴς συνειδητοποίηση τῆς

* Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου: «Time: A Treatment of Some Puzzles». Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ *Australasian Journal of Philosophy*, 19 (1941). Ἡ μετάφραση δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδεια τοῦ ἐκδότη. Copyright © Australasian Journal of Philosophy.

προέλευσης αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν ἀναγείναι τὸ μοναδικὸ τρόπο θεραπείας τους. Εἶναι προφανές, ὅτι, σὲ συνηθισμένη πνευματικὴ κατάσταση, δὲν συναντᾶμε δυσκολία νὰ κατανοήσουμε τὸ χρόνο. Ἀντιμετωπίζουμε μάλιστα πάντα μὲ ἐπιδεξιότητα αὐτὸ ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε 'χρονικὲς καταστάσεις'. Τέτοιες καταστάσεις ἀντιμετωπίζουμε ὅταν λέμε, χωρὶ, διαταγμὴ ἢ σύγχυση, ὅτι κάτι διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ κάτι ἄλλο, ὅτι τοῦτο συνέβη τὸν ἴδιο χρόνο μὲ ἐκεῖνο, ὅτι τοῦτο μᾶλλον, συνέβη ἢ ὅτι ἐκεῖνο θὰ συμβεῖ σὺντομα. Δὲν μᾶλλον εἶναι δύσκολο νὰ ἀλλάξουμε ἀπὸ τὸ ἕτερον ἢ ἐννοοῦμε μὲ δηλώσεις τέτοιαι μορφῆς, οὔτε νὰ τοῖς κάνουμε νὰ συμφωνήσουν πῶς τίς χρησιμοποιοῦμε ὅπως ἄρθρα καὶ μὲ ἀκρίβεια. Ὡστόσο ὅτι αὐτὲς οἱ μορφές δήλωσης, καθὼς καὶ οἱ καταστάσεις αὐτῶν ὅπως ἀναφέρονται, φαίνονται ἱκανές νὰ προξενοῦν σὲ μερικοῦ, ἀνθρώπων, ἐπισημάντη ἀπορία. Ὁρισμένοι φτάνουν νὰ ποῦν πῶς ὁ χρόνος εἶναι 'αἰσιόδοξο', 'ἀντικειμενικό', 'μυστηριώδης', καὶ νὰ θεωροῦνται πῶς μερικά πράγματα, τῶν ὁποῶν ἡ πραγματικότης φαίνεται πρόδηλη, εἶναι 'δυνατά'. Ἔτσι, τὸ ἔρωτημα πῶς εἶναι 'δυνατό' γιὰ ὁτιδήποτε νὰ φτάσει ἀπὸ τέλος, μὴ, ὡς, στερῶς, ἀλλαγῆς, ἢ πῶς εἶναι 'δυνατό' γιὰ κάτι τὸ ὅποιο ἔσχατα νὰ παῖται κατὰ νὰ ἰσχύει, ἢ πῶς εἶναι 'δυνατό' ἢ διάρκεια ὁποιοῦδήποτε συμβάντος, νὰ ἔχει ἔκταση καὶ μέτρο. Σὲ ὅλες αὐτὰς τίς περιπτώσεις φαίνεται λογικὸ νὰ πῶμε πῶς τὸ βάρος τῆς ἀπόδειξης ὅτι ἔσχατα κάποιο πραγματικὸ πρόβλημα ἢ δυσκολία πέφτει σὲ ἐκεῖνον πῶς τὸ νομίζω καὶ ὅτι σὲ ἐκεῖνον πῶς ἠγνίστα νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τοῖς συνηθισμένους, τρόπους ὁμιλίας. Καὶ εἶναι σίγουρα περιέργο ὅτι ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι σὲ ὅλη τὴν, τῆς ἀντιμετωπίζον μεταβαλλόμενα ἀντικείμενα καὶ καταστάσεις, καὶ τῶν ὁποῶν ἡ γλώσσα ἀλόκληρη εἶναι τέλεια καταρτισμένη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτῆς, τῆς μεταβολῆς, διατείνονται ξαφνικὰ πῶς βρῆσκον τὸ χρόνο τόσο πῶς παρὰ νὰ. Δικαιολογημένα θὰ ρωτοῦσαμε, ἂν ὁ χρόνος εἶναι τόσο περιέργο, τότε μὲ βάση ποιά πράγματα πῶς οἰκεία καὶ πῶς κατανοητὰ πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τὸν κατανοήσουμε ἢ νὰ ρίξουμε ἄλλο, σὲ τὴν ἀσυνεπείαν τῶν. Μποροῦμε μάλιστα νὰ θεωρήσουμε πῶς ἀποτέλεσ ἀλόκοστη ἀπαξία ὅτι ἄνθρωποι πῶς ἔχουν περίσσι ὅλες τῶν τίς ἡμέρας 'μεσὰ ἀπὸ χρόνο' ἀπορροαζόντων ξαφνικὰ νὰ μιλάνε σὺν περιστασιακοῖ ἐπισκέπται, ἀπὸ τὴν 'ἀβυσσότητα'. Καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἔργο μας ἡ θεραπεία τῆς ἀπαξίας τῶν αὐτῶν, μὲ μέσο τῆς σωρῆ συνειδητοποίηση τῶν αἰτίων τῆς. Ὑπάρχει βέβαια ὁ 'αἰσιόδοξο, τρόπος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουμε τοῖς ἀπορηματικῶς πῶς ἀνεπαισθητῶν τῆς 'αἰσιόδοξια' καταστάσεων ἀπόλυτα οἰκείων καὶ κατανοητῶν μπορούμε νὰ ἀλλάξουμε ἀπλῶς μὴ περίπτωση ἀπὸ αἰτί, πῶς τοῖς, προξενοῦν ἀπορία καὶ νὰ πῶμε 'Νὰ πῶς εἶναι δυνατό νὰ ἰσχύει τὸ πῶς'. Ἔτσι, ἂν μὲ ρωτοῦμε κανεὶ, 'Πῶς εἶναι δυνατό κάτι πῶς ἔσχατα νὰ παῖται νὰ ἰσχύει,' θὰ μπορούσαμε ἀπλῶς, νὰ ἐπιχρῆστο τὸ δάχτυλό μου καὶ νὰ πῶ 'Τώρα τὸ δάχτυλό μου εἶναι ἐπιχρῆστικό, σίγουρα νὰ τὸ

τεντώσω καὶ νὰ πῶ 'Τώρα ἔπαψε νὰ εἶναι λυγισμένο. "Ἐτσι εἶναι δυνατό ἐκεῖνο ποῦ ἰσχύει νὰ πάψει νὰ ἰσχύει'.¹ Ἀλλὰ μιὰ τέτοια γρήγορη λύση, ἂν καὶ ἀπόλυτα σωστὴ καθαυτὴ, καὶ παρ' ὄλο ποῦ ἀνταποκρίνεται μὲ τὸ παραπάνω, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, σὲ κάθε δικαιολογημένη ἀπαίτηση γιὰ ἀπάντηση, δὲν θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μετριάσει τὴν ἀπορία τοῦ ἐρωτητῆ μας, μιὰ καὶ αὐτὸς εἶναι, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τόσο ἐξοικειωμένος μὲ τὴ συνηθισμένη πρακτικὴ ὅσο καὶ ἐμεῖς.

Ἡ θεραπευτικὴ τῶν ἀποριῶν τοῦ χρόνου θὰ χρησιμέψει ἐπίσης ὡς παράδειγμα γιὰ τὴν θεραπευτικὴ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ εφαρμοστεῖ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ἐρωτήματα καὶ δυσκολίες. Γιατὶ μερικοὶ ἄνθρωποι καταλαμβάνονται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ μιὰ διάθεση ποῦ τοὺς κάνει νὰ αἰσθάνονται πὼς ὑπάρχει κάτι μυστηριώδες καὶ ἀμφίβολο σὲ πράγματα ποῦ κάτω ἀπὸ κανονικὲς συνθῆκες θὰ θεωροῦσαν στοιχειώδη καὶ προφανή. Ὁδηγοῦνται τότε στὸ νὰ θέτουν ἐρωτήματα ποῦ φαίνονται παράδοξα, γιατί δὲν εἶναι καθόλου σαφὲς πὼς θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ ξεκινήσει γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ. Ἐτσι, μπορεῖ κάποιος νὰ ἀναρωτηθεῖ πὼς εἶναι δυνατό πράγματα διακριτὰ νὰ συμμερίζονται τὴν ἴδια ιδιότητα· ἢ ἂν κανεὶς εἶναι πραγματικὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο χρόνο μὲ τὸ χρόνο· ἢ γιατί ὑπάρχει αὐτὸς ὁ κόσμος καὶ ὄχι κάποιος ἄλλος. Ὅταν βέβαια βρισκόμαστε σὲ μιὰ συνηθισμένη, ὄχι φιλοσοφικὴ, διάθεση, τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ τὰ θεωρούσαμε εἴτε ἀναπάντητα εἴτε ἀνάξια ἀπάντησης· ἀλλὰ ὁ ἐρωτητῆς μας ἀσφαλῶς θέλει ἀπάντηση καὶ ἀπάντηση ὄχι προφανή. Εἶναι εἰδικότερα φανερὸ πὼς δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἄρουμε τὴν ἀπορία τοῦ ἐρωτητῆ μας 'ἐπικαλούμενοι τὴν ἐμπειρία', ἐπισημαίνοντάς του δηλαδὴ κάτι ποῦ καὶ ἐκεῖνος καὶ ἐμεῖς εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρατηρήσουμε. Γιατὶ ἐκεῖνος ἀπορεῖ, παρ' ὄλο ποῦ ἔχει ὅλα τὰ εἶδη ἐμπειρίας ποῦ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ρίξουν φῶς στὸ πρόβλημά του. Φαίνεται σαφὲς πὼς ὅταν οἱ ἀπλούστερες καὶ πιὸ οἰκεῖες περιπτώσεις κάποιου πράγματος δημιουργοῦν βαθιὰ ἀπορία, δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα ἢ ἀπορία αὐτὴ νὰ ἀρθεῖ, ἢ ἔστω νὰ μετριάσῃ, μὲ τὴν ἀπεριόριστη συγκέντρωση ἄλλων περιπτώσεων τοῦ ἴδιου εἶδους, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἦταν παράξενες καὶ ἄλλες ἐξαιρετικὰ πολύπλοκες. Κατὰ συνέπεια ὁδηγοῦμαστε ξανά στὴν ὑπόθεσή μας ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα ἐρωτήματα ποῦ μᾶς βασανίζουν, ὄχι ἐπειδὴ ὑπάρχει κάτι γνήσια προβληματικὸ στὴν ἐμπειρία μας, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους μιλάμε γιὰ τὴν ἐμπειρία μας αὐτὴ στεροῦνται συνέπειας ἢ ἔχουν κάποια ἄλλη ἀνεπάρκεια. Μερικὲς φορές πέφτουμε σὲ ἐρωτηματικὴ διάθεση ὄχι ἐπειδὴ ἀναζητᾶμε πρόσθετα πραγματικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἐπειδὴ ψάχνουμε νὰ βροῦμε σαφέστερους ἢ περισσότερο ἁρμονικοὺς ἔστω καὶ διαφορετικοὺς τρόπους λεκτικῆς ἀντιμετώπισης τῶν πραγματικῶν αὐτῶν στοιχείων. Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν ὑπάρχουν ἀπαντήσεις, μὲ ὁποιαδήποτε κοινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου 'ἀπάντηση', σὲ τέτοια ἐρωτηματικά. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ ἐλπίζουμε σὲ

κάποια ανακούφιση, αν αποκτήσουμε σαφή συνείδηση των βαθύτερων αναγκών που τις προκαλούν και αν υιοθετήσουμε θεληματικά τρόπους όμιλίας που καταπραΰνουν αυτές τις ανάγκες.

Υπάρχουν και άλλοι λόγοι, για τους οποίους οι δυσκολίες μας σχετικά με το χρόνο παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Οι δυσκολίες αυτές αποτελούν μια σχετικά αυτοτελή ομάδα αποριών, οι οποίες δεν φαίνονται να έχουν στενό σύνδεσμο με ένα πλήθος άλλων φιλοσοφικών προβλημάτων. Μπορεί να βρίσκουμε δύσκολο το χρόνο χωρίς να βρίσκουμε δύσκολο τίποτα άλλο, αλλά δεν θα μπορούσε να μας προβληματίζει ή ύλη ή το πνεύμα ή η γνώση χωρίς να μας προβληματίζει και σχεδόν κάθε άλλο πράγμα. Έτσι, είναι δυνατό να αντιμετωπίσουμε με πιο ξεκαθαρισμένο τρόπο αυτές τις χρονικές απορίες από ό,τι άλλα ζητήματα. Γι' αυτό οι χρονικές απορίες αποτελούν απλούστερο χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εφαρμογή μιας μεθόδου. Οι απορίες αυτές είναι επίσης σημαντικές επειδή οι φιλοσοφικές δυσκολίες φαίνονται να εϋδοκιμούν περισσότερο στο πεδίο του χρόνου παρά σε οποιοδήποτε άλλο. Μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα πως η γρήγορη αλλαγή και η 'άνυπαρξία του παρελθόντος' είναι πράγματα τα οποία έχουν σίγουρα την ικανότητα να αναστατώνουν αυτόματα μεγάλο αριθμό απλοϊκών ανθρώπων και έτσι να αποτελούν ένα από τα μόνιμα μυστήρια του σύμπαντός μας. Όπωςδήποτε, έχουμε λόγο να υποπτευόμαστε τις γενικεύσεις αυτού του είδους: γιατί σήμερα πια γνωρίζουμε ότι δεν υπάρχει άλλος τρόπος να διαπιστωθούν οι φιλοσοφικές αντιδράσεις του μη φιλοσοφικού κοινού νοῦ εκτός από την εξέταση και την υποβολή ερωτήσεων σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων.² Αλλά ακόμα και χωρίς τέτοια εξέταση ή κοινή εμπειρία σίγουρα μαρτυρεί ότι παρόμοιες απορίες είναι διαδεδομένες.

Μπορούμε τώρα να επισημάνουμε μια περίπτωση που είναι όπωσδήποτε υπεύθυνη για μερικές από τις δυσκολίες μας με το χρόνο. Πρόκειται για το γεγονός ότι είναι δυνατό, με σχεδόν ανεπαίσθητη διαδικασία, να πείσουμε κάποιον να χρησιμοποιήσει όρισμένες οίκεϊες εκφράσεις με τρόπους που γίνονται, από το ένα μέρος, όλοένα πλατύτεροι και γενικότεροι ή, από το άλλο, όλοένα στενότεροι και αυστηρότεροι. Αυτή η διαδικασία πειθοῦς δεν αποτελεί παρά μια μόνο από τις πολλές μεθόδους με τις οποίες ένας επιδέξιος διαλεκτικός μπορεί να στρεβλώσει ή να τεντώσει ή να μεταθέσει ή να κάνει κομμάτια τὸν ἴστο των λέξεων, με τὸν ὁποῖο ἐπικαλύπτουμε τὸν κόσμο μας. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει αὐτὸ βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι τὰ ὅρια τῆς γλωσσικῆς πρακτικῆς σπάνια εἶναι σαφῆ καὶ πάντα ὑπάρχουν σειρὲς περιπτώσεων, στὶς ὁποῖες εἶναι ἀπλῶς ἀμφίβολο ἂν μιὰ ὀρισμένη ἐκφραση μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ ἢ ὄχι, καθὼς καὶ στὸ ὅτι ὑπάρχουν ἐπίσης ἄρκετὲς τάσεις ριζωμένες βαθιὰ μέσα στὴ γλῶσσα, πὺ διευκολύνουν τὶς γλωσσικὲς μεταθέσεις πρὸς ὀρισμένες κατευθύνσεις. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση

ποῦ ἐξετάζουμε ἐδῶ, εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχουν λέξεις καὶ φράσεις ποῦ ἡ χρήση τους εὐκόλα ἐπεκτείνεται: δὲν εἶναι δύσκολο νὰ πειστεῖ κάποιος ὅτι πράγματι *πρέπει* νὰ χρησιμοποιοῦνται σὲ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες κανεὶς ποτὲ προηγουμένως δὲν σκέφτηκε νὰ τίς χρησιμοποιήσει. Καὶ εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ὑπάρχουν λέξεις καὶ φράσεις ποῦ ἡ χρήση τους εὐκόλα στενεύει, ἔτσι ὥστε νὰ πειθόμαστε χωρὶς δυσκολία νὰ ποῦμε πῶς ἦταν 'λάθος' ἢ 'ἄστοχο' νὰ τίς χρησιμοποιοῦμε σὲ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες πρὶν τίς χρησιμοποιούσαμε χωρὶς δισταγμό. Ὁ ἐπιδέξιος διαλεκτικὸς μπορεῖ, χρησιμοποιώντας ποτε ἓνα βούρδουλα ποῦ ὀνομάζεται 'συνέπεια' καὶ ποτε ἓναν ἄλλο ποῦ ὀνομάζεται 'ἀυστηρότητα', νὰ μᾶς πείσει νὰ χρησιμοποιήσουμε τέτοιες μορφές τοῦ λόγου, εἴτε τόσο πλατιά, ὥστε νὰ ἰσχύουν γιὰ τὰ πάντα, εἴτε τόσο στενά, ὥστε νὰ μὴν ἰσχύουν γιὰ τίποτα: τὸ ἀποτέλεσμα καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις εἶναι ἡ μετατροπὴ ἑνὸς λειτουργικὰ χρήσιμου τρόπου ὁμιλίας σὲ ἓναν ποῦ εἶναι ὀλότελα ἄχρηστος. Καλὰ παραδείγματα τῶν διαλεκτικῶν αὐτῶν μεθόδων ἀποτελοῦν οἱ συλλογιστικὲς ποῦ μᾶς ὀδηγοῦν νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο 'γνωρίζω', εἴτε τόσο πλατιά, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ γιὰ μᾶς (ὅπως γιὰ τίς μονάδες τοῦ Leibniz) ὅτι πάντοτε ξέρουμε τὰ πάντα, εἴτε τόσο στενά, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἰπωθεῖ πῶς ξέρουμε τὸ παραμικρό. Βέβαια, ἓνα τέτοιο ὑπέρμετρο πλάτεμα ἢ στένεμα τῆς ἀναφορᾶς δὲν ἐνέχει τίποτα ποῦ νὰ ὀδηγεῖ *ἀναγκαστικὰ* σὲ παράδοξα ἢ σὲ προβλήματα. Ἐὰν πείσουμε κάποιον νὰ χρησιμοποιήσει τίς λέξεις μὲ καινούριους τρόπους, ἀποδιοργανώνουμε προσωρινὰ τίς γλωσσικὲς του συνήθειες, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπτύξει γρήγορα ἓνα νέο σύνολο συνηθειῶν ποῦ νὰ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ μιλάει γιὰ συνηθισμένες καταστάσεις μὲ τὴν ἴδια σαφήνεια καὶ ἐτοιμότητα ὅπως καὶ πρὶν. Τὸ κακὸ ὅμως εἶναι πῶς μιὰ τέτοια αἰφνίδια ἀλλαγὴ τῆς χρήσης *μπορεῖ* νὰ προκαλέσει ἓναν προσωρινὸ ἀποπροσανατολισμό. Πρόκειται γιὰ κάτι σὰν ἀποκοπὴ ἰσθμῶν τοῦ ἐγκεφάλου, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ὀργανισμὸς *πρέπει* νὰ ἀναλάβει, ἀλλὰ, πρὶν ἀρχίσει ἡ ἴαση καὶ πρὶν καινούριοι σύνδεσμοι πάρουν τὴ θέση τῶν παλιῶν, ὁ ἄνθρωπος εὐκόλα πέφτει θύμα σοβαρῶν συγχύσεων. Γιατὶ ἀκόμα καὶ ἀφοῦ κάποιος ἔχει πειστεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ ὀρισμένες φράσεις μὲ τρόπους ὀλότελα νέους σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μπορεῖ σὲ ἄλλες νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀκούει τὸν ἀπόηχο τῶν προηγουμένων χρήσεων: μπορεῖ ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιχειρήσει νὰ συνδυάσει καὶ τίς δυὸ χρήσεις στὴν ἴδια περίσταση, δημιουργώντας ἔτσι δηλώσεις καὶ ἐρωτήματα ποῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνευτοῦν μὲ τὸν ἓνα τρόπο ὁμιλίας ἢ μὲ τὸν ἄλλο.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὸ χρόνο, εἶναι φανερό ὅτι στὴ γλώσσα ὑπάρχει ἔντονη ἡ τάση, οἱ ὄροι ποῦ συνδέονται μὲ τὸ 'παρὸν' νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ τρόπο ὄλο καὶ πιὸ ἀυστηρό, ἔτσι ὥστε, ἂν ἀφήσουμε τὴν τάση αὐτὴ νὰ φτά-

σει στο έπακρο, οί όροι αὐτοί παύουν νά ἔχουν *όποιαδήποτε* ἐφαρμογή ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ἔχουν μιάν ἐφαρμογή καινοφανή καί τεχνητή. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι *μερικά* ἀπό τὰ προβλήματα τοῦ χρόνου συνδέονται μέ τὸ γεγονός αὐτό. Εὐκόλα μπορούμε νά πειστοῦμε νά χρησιμοποιοῦμε τὸν ἐνεστώτα καί τὸ χρονικὸ ἐπίρρημα 'τόρα' (ὅπως καί τὸν ἀόριστο καί τὸν συντελεσμένο μέλλοντα, καθὼς καί τὶς λέξεις 'τότε', 'ἐκείνη τὴ στιγμή', κλπ.) μέ ὀλοένα αὐστηρότερους τρόπους. Καί ἂν ἐνδώσουμε ὀλότελα σὲ μιὰ τέτοια πίεση, οἱ κανονικὲς συνήθειες τῆς ὀμιλίας μας θὰ ἀποδιοργανωθοῦν. Κάτω ἀπὸ συνηθισμένες περιστάσεις, ἡ χρήση τοῦ ἐνεστώτα καί τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος 'τόρα' δὲν εἶναι ἰδιαίτερα αὐστηρή: εἴμαστε ἔτοιμοι νά ποῦμε, ἀκόμα καί γιὰ περιστατικὰ ποὺ ἔχουν ἀρκετὴ διάρκεια, ὅτι συμβαίνουν *τόρα* λέμε λ.χ. 'Τώρα ἀκούγεται ὁ ἔθνικὸς ὕμνος', 'τὰ ἄλογα τῆς ἵπποδρομίας τρέχουν τώρα' κλπ. Ἀλλὰ ὁ ἐνεστώτας καί τὸ χρονικὸ ἐπίρρημα 'τόρα' θὰ *μποροῦσαν* νά ἀνήκουν στὸ εἶδος ἐκεῖνο μορφῶν τῆς ὀμιλίας, τὶς ὁποῖες τείνουμε νά χρησιμοποιοῦμε ὀλοένα καί πιὸ πλατιά, ἔτσι ὥστε θὰ ἦταν δυνατὸ νά πειστοῦμε εὐκόλα νά ποῦμε 'Τώρα ἐξελίσσεται ἡ ἱστορία τῆς Ἀγγλίας' ἢ 'Τώρα ἐπέρχεται ὁ θερμικὸς θάνατος τοῦ Σύμπαντος'. Θὰ μπορούσαμε ἴσως τότε νά πειστοῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι, ἀφοῦ ἓνα *σύνολο* δὲν εἶναι δυνατὸ νά συμβαίνει τώρα χωρὶς νά συμβαίνουν ἐπίσης τώρα τὰ συστατικὰ του *μέρη*, ὁ Ἰωάννης πράγματι ὑπογράφει τώρα τὴ Magna Carta, ἡ ζωὴ ἔχει πράγματι ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ γῆ, κλπ. Τὰ προβλήματα ποὺ ἴσως δημιουργοῦσε αὐτὸς ὁ τρόπος ὀμιλίας θὰ ἦταν ὀποσδήποτε σοβαρά. Ὡστόσο ἡ φυσικὴ ἐξέλιξη τῶν μορφῶν τῆς ὀμιλίας, τὶς ὁποῖες ἐξετάζουμε, δὲν βρίσκεται πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ἀντίθετα τείνουμε, ἂν πειστοῦμε, νά χρησιμοποιοῦμε τὸν ἐνεστώτα καί τὸ χρονικὸ ἐπίρρημα 'τόρα' ὀλο καί στενότερα. Ἔτσι, ἂν λέγαμε ὅτι ἀκούγεται ὁ ἔθνικὸς ὕμνος καί κάποιος μᾶς ρωτοῦσε 'Τί τραγουδοῦν *τόρα* ἀκριβῶς;', δὲν θὰ πλαταίναμε τὴν ἀναφορά μας ὥστε νά καλύψει ὀλόκληρη τὴ βραδινὴ συναυλία, ἀλλὰ θὰ τὴ στενεύαμε, ὥστε νά περιοριστεῖ σὲ κάποιο στίχο ἢ κάποια φράση ἢ λέξη ἢ νότα τοῦ ἔθνικοῦ ὕμνου. Ἀφοῦ ὁμως οἱ τάσεις μας εἶναι πρὸς *αὐτὴ* τὴν κατεύθυνση, μπορούμε εὐκόλα νά πειστοῦμε νά παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὸ νά λέμε πὼς κάτι ποὺ ἔχει ὑπολογίσιμη διάρκεια συμβαίνει τώρα. Εἶναι δυνατὸ νά μᾶς πιέσουν νά δεχτοῦμε πὼς κάτι τέτοιο ἀποτελεῖ 'χαλαρὸ' καί 'ἀνακριβὴ' τρόπο ὀμιλίας. Καί εἶναι ἐπίσης δυνατὸ νά ἐξαναγκαστοῦμε νά παραδεχτοῦμε πὼς ἓνας πραγματικὰ αὐστηρὸς ὀμιλητὴς δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε αὐτὲς τὶς μορφὲς ὀμιλίας παρὰ μόνο στήν περίπτωση ἓνός συμβάντος τόσο σύντομου, ποὺ δὲν πῆρε *καθόλου* χρόνο. Μπορεῖ ἔτσι νά ὑποχρεώναμε κάποιον νά δεχτεῖ πρῶτα πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νά εἰπωθεῖ ὅτι τώρα συμβαίνει κάτι, τὸ ὁποῖο εἶναι *παρελθόν*, τὸ ὁποῖο δὲν *υπάρχει* πιά. Μπορεῖ στὴ συνέχεια νά τὸν πιέζαμε νά δεχτεῖ ἐπίσης τὴν ἀρχὴ πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νά εἶναι σωστὸ

νὰ λέμε ὅτι τώρα συμβαίνει κάτι, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου βρίσκεται στὸ παρελθόν. Κατόπιν μπορεῖ νὰ τὸν πείθουμε νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ἓνα περιστατικὸ ποὺ 'παίρνει χρόνο' δὲν συμβαίνει 'μονομιᾶς' ἀλλὰ ἔχει μέρη τὰ ὁποῖα συμβαίνουν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ ὅτι, ὅταν συμβαίνει ἓνα ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά, τότε ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μέρη εἴτε ἔχουν συμβεῖ εἴτε πρόκειται νὰ συμβοῦν. Εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδειχτεῖ μετὰ πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ σωστὰ ὅτι ἓνα περιστατικὸ ποὺ παίρνει χρόνο *συμβαίνει*· τοῦτο εἶναι κάτι ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ σωστὰ μόνο γιὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ περιστατικοῦ ποὺ δὲν πῆραν καθόλου χρόνο.³

Ὅλες αὐτὲς οἱ συλλογιστικὲς ἀποσκοποῦν νὰ μᾶς πείσουν νὰ ἐφαρμόσουμε γλωσσικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἔχουν καθιερωθεῖ γιὰ τὴν περίπτωση περιστατικῶν ἀρκετὰ μεγάλης διάρκειας, σὲ περιστατικὰ πολὺ μικρῆς διάρκειας. Καί, παρ' ὅλο ποὺ δὲν μᾶς ὑποχρεώνει κανεὶς, εἶναι εὐκόλο νὰ πιεστοῦμε νὰ εἴμαστε 'συνεπεῖς' στὴν ἐφαρμογὴ αὐτή, μιὰ καὶ δὲν ὑπάρχουν σαφῆ ὄρια ἀνάμεσα στὸ μακρὸ καὶ τὸ σύντομο. Ἀλλὰ ὅταν ἐνδίδουμε στὶς πιέσεις αὐτὲς, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ μετατροπὴ ἑνὸς χρήσιμου τρόπου ὁμιλίας σὲ ἓναν ἄλλον χωρὶς καμιά χρησιμότητα. Γιατὶ εἶναι πρόδηλο πὼς ὅλα τὰ περιστατικὰ ποὺ μπορούμε νὰ δείξουμε (μὲ ὁποιαδήποτε κοινὴ σημασία τοῦ 'δείχνω') παίρνουν χρόνο καὶ πὼς ἡ ἴδια ἢ κατάδειξή τους παίρνει χρόνο: ἔτσι ὥστε, ἂν τὰ μόνον περιστατικὰ, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορούμε νὰ ποῦμε 'Αὐτὸ συμβαίνει τώρα', εἶναι περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο, τότε δὲν ὑπάρχουν περιστατικὰ, τὰ ὁποῖα νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ δείξουμε καὶ νὰ ποῦμε 'Αὐτὸ συμβαίνει τώρα'. Αὐτὸ βέβαια δὲν συνεπάγεται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δοθεῖ σαφὲς καὶ χρήσιμο νόημα σὲ φράσεις καὶ προτάσεις ποὺ μνημονεύουν περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο: εἶναι μάλιστα φανερὸ πὼς σὲ τέτοιες φράσεις ἔχουν δοθεῖ πολὺ σαφῆ καὶ χρήσιμα νοήματα ἀπὸ μιὰ μεγάλη σειρά μαθηματικῶν καὶ φιλόσοφων. Εἶναι ὅμως ἐξίσου φανερὸ πὼς μπορεῖ οἱ νέες αὐτὲς μορφὲς ὁμιλίας νὰ συμβάλουν στὴν ἀρχὴ μόνο στὴν ἀποδιοργάνωση τῶν ὑφιστάμενων συνηθειῶν ὁμιλίας καὶ πὼς, ὅσο διαρκεῖ ἡ ἀποδιοργάνωση αὐτή, εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν μπορούμε νὰ δώσουμε σαφὲς ἢ χρήσιμο νόημα στὰ 'περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο': εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουμε τὴν τάση νὰ μιᾶμε γι' αὐτὰ σὺν νὰ ἀποτελοῦσαν περιστατικὰ ποὺ μπορούμε νὰ δείξουμε, μὲ τὴν ἴδια ἔννοια μὲ τὴν ὁποῖα μπορούμε νὰ δείξουμε περιστατικὰ ποὺ *παίρνουν* χρόνο, καὶ ἀκόμα νὰ τοὺς ἀποδίδουμε ἀπερίσκεπτα πολλὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητες τῶν περιστατικῶν ποὺ παίρνουν χρόνο. Εἶναι φανερὸ ὅτι παρόμοιοι τρόποι ὁμιλίας ὀδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ σὲ πολλὰ ἐρωτήματα ποὺ δὲν ἔχουν ἀπάντηση.

Μετὰ τὴν προκαταρκτικὴ αὐτὴ ἐξέταση μιᾶς πηγῆς τῶν δυσκολιῶν μας γιὰ τὸ χρόνο, ἄς στραφοῦμε στὸ πρόβλημα ποὺ θέτει ὁ Λύγουστίνος στὸ ἐνδέκατο βιβλίον τῶν *Ἐξομολογήσεων*. Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὸ πρόβλη-

μα αυτό ως εξής: 'Πώς είναι δυνατό να ποῦμε για ὅτιδήποτε ὅτι διαρκεῖ πολὺ ἢ λίγο χρόνο; Πώς είναι δυνατό να ἔχει ὁ χρόνος ἔκταση; Καὶ πώς εἶναι δυνατόν ἢ ἔκταση αὐτὴ να μετρηθεῖ;'⁴ "Ὡς ἀναρωτηθοῦμε, ποῖο πράγμα ἦταν αὐτὸ ποὺ ὁ Αὐγουστίνος ἔβρισκε τόσο δύσκολο στὴν ἔκταση καὶ στὸ μέτρο τοῦ χρόνου; Μποροῦμε ἴσως να διακρίνουμε τρεῖς ἀπόψεις τῆς ἀμηχανίας του, οἱ ὁποῖες θὰ ἦταν δυνατό να προκαλέσουν τὴν ἀμηχανία ὁποιοῦδήποτε. Δυσκολευόταν πρῶτα-πρῶτα (μποροῦμε να ὑποθέσουμε) να δεῖ πώς περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο γίνεται ποτὲ να 'προστεθοῦν' καὶ να ἀποτελέσουν τὰ περιστατικὰ ποὺ παίρνουν χρόνο.⁵ Ἡ δυσκολία αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὸ πώς σκεφτόμαστε τὸ χρόνο· ἰσχύει ἐπίσης για τὸ χῶρο. Φαίνεται παράλογο να λέμε ὅτι μιὰ συσσώρευση συμβάντων, ποὺ τὸ καθένα ἔχει διάρκεια μηδέν, ἔχουν ὅλα μαζί διάρκεια ποὺ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ μηδέν. Τὸ ζήτημα θὰ μποροῦσε να διατυπωθεῖ μὲ περισσότερη ἔμφαση. Ἔχουμε τὴν τάση να λέμε πώς, ἂν ἡ διάρκεια τῶν συμβάντων μειωνόταν στὸ μηδέν, 'δὲν θὰ ἀπέμενε τίποτα ἀπ' αὐτά', 'δὲν θὰ ἦταν ἀπολύτως τίποτα' καὶ προφανῶς ἐμεῖς δὲν θὰ εἶχαμε καμιὰ ἐλπίδα να φτιάξουμε κάτι ἀπὸ μιὰ συσσώρευση πολλαπλῶν τίποτε.⁶ Αὐτὸ μποροῦμε να τὸ θεωρήσουμε σὰν μιὰ πλευρὰ τοῦ προβλήματος τοῦ Αὐγουστίνου. Μιὰ δεύτερη, λίγο διαφορετικὴ πλευρὰ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ στάδια ὁποιοῦδήποτε περιστατικοῦ, τὸ ὁποῖο παίρνει χρόνο, δὲν ὑπάρχουν ποτὲ *μαζί*. Φαίνεται λοιπὸν παράλογο να λέμε για ἕναν ἀριθμὸ πραγμάτων, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε εἶναι μαζί ἀλλὰ βρίσκονται πάντα χωρία, ὅτι μποροῦν ποτὲ να *συναποτελέσουν* κάτι ἢ να σχηματίσουν ὁποιοῦδήποτε εἶδους *σύνολο*: ἡ ὅλη ὑπόθεση μοιάζει μὲ τὸ να προσπαθοῦσε κανεὶς να χτίσει ἕνα σπίτι μὲ ἀλληλοαπωθούμενα τοῦβλα, τέτοια ποὺ τὸ καθένα τους να ἀπομακρύνεται ὅποτε θὰ πλησίαζε τὸ ἐπόμενο. Μὲ τέτοιο ρυθμὸ θὰ ἦταν μᾶλλον ἀδύνατο να χτιστεῖ σπίτι ἢ να σχηματιστεῖ χρονικὸ διάστημα.⁷ Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Αὐγουστίνου ἔχει καὶ μιὰ τρίτη πλευρὰ ποὺ φαίνεται ὅτι τὸν ἐνοχλοῦσε ἰδιαίτερα: ὅτι δηλαδὴ ὅταν μετῶμε ἕνα χρονικὸ διάστημα, μετῶμε ἀναγκαστικὰ κάτι, τοῦ ὁποίου μόνο ἕνα ἐξαφανιζόμενο τμήμα ἔχει πραγματικὴ ὑπόσταση, ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τμήματά του, ποὺ τοῦ δίνουν εὔρος καὶ ὄγκο, εἴτε δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα εἴτε δὲν ὑπάρχουν πιά. Εἶναι βέβαια δύσκολο να κατανοήσουμε πώς γίνεται να μετρήσουμε κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει πιά καὶ ποὺ 'πέρασε καὶ πάει', κάτι για τὸ ὁποῖο ἔχουμε τὸν πειρασμὸ να ποῦμε πώς εἶναι 'ἀπλῶς τίποτα'. Καὶ εἶναι ἐπίσης δύσκολο να κατανοήσουμε πώς εἶναι δυνατό να μετρήσουμε κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, ποὺ ἀπλῶς τὸ περιμένουμε, ποὺ ἔχουμε τὸν πειρασμὸ να τὸ περιγράψουμε ὡς 'τίποτα'. Θὰ ἦταν σὰν να προσπαθοῦσαμε να μετρήσουμε ἕνα κτίριο ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἐλάχιστο μὴρίο του, ἔχει ἀνατιναχτεῖ ἀπὸ μιὰ βόμβα, ἢ ἕνα κτίριο ποὺ ὑπάρχει μόνο στὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση δὲν θὰ εἶχαμε κτίριο να μετρήσουμε,

καὶ φαίνεται πὼς θὰ βρισκόμαστε στὴν ἴδια θέση, στὴν ὁποία βρεθήκαμε καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ χρόνου.⁸

Θὰ ἐκθέσουμε τώρα σύντομα μερικοὺς τρόπους — ὑπάρχουν ἀμέτρητοι τέτοιοι τρόποι — μὲ τοὺς ὁποίους θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποφύγουμε τὶς ἀπορίες αὐτὲς τοῦ Αὐγουστίνου. Πρῶτα-πρῶτα, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποφύγουμε ὀλόκληρη τὴ συλλογιστικὴ πού μᾶς πειθανάγκασε νὰ ποῦμε πὼς ὑπάρχουν μερικὰ συμβάντα πού δὲν παίρνουν καθόλου χρόνο, καὶ πὼς μόνο τὰ συμβάντα αὐτὰ εἶναι κάποια στιγμὴ πράγματι παρόντα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀρνηθοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁποιαδήποτε μέρη ὀρισμένων πολὺ σύντομων περιστατικῶν βρίσκονται στὸ παρελθόν ἢ στὸ μέλλον· κανονικὰ μάλιστα δὲν χρησιμοποιοῦμε τοὺς ρηματικοὺς χρόνους τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ὅταν μιλάμε γιὰ τὰ μέρη πολὺ σύντομων συμβάντων ταυτόχρονων μὲ τὴν ἐκφορὰ μας. Ἐξάλλου θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὀρισμένα ἀρκετὰ σύντομα συμβάντα μποροῦν νὰ εἶναι ‘παρόντα ὡς σύνολα’, παρ’ ὅλο πού τὰ περισσότερα μέρη τους εἶναι παρελθόντα ἢ μελλοντικά: τοῦτο ἐπίσης συμφωνεῖ μὲ τὴ συνηθισμένη πρακτικὴ, μιὰ καὶ λέμε πὼς πολλὰ ἀρκετὰ μακροχρόνια συμβάντα γίνονται *τώρα*, ἂν καὶ γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα τους μέρη θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσουμε μὲ τοὺς ρηματικοὺς χρόνους τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ μέλλοντος. Ἡ πάλι θὰ μπορούσαμε νὰ ἀρνηθοῦμε — ὅπως ἀρνήθηκε καὶ ὁ Whitehead στὸ δόγμα του γιὰ τὶς παροδικὲς διάρκειες (*epochal durations*) — ὅτι ὀρισμένα πολὺ σύντομα συμβάντα γίνονται ὑπαρκτὰ *τμηματικά*.⁹ Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε ἀπλὸ ἐμπειρικὸ νόημα, τὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὴν ὑπόθεση πὼς ὅλα τὰ συμβάντα γίνονται ὑπαρκτὰ τμηματικά, ἀφοῦ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ὑπάρχει ἓνα ὄριο στὴν ἀπὸ μέρους τῶν ἀνθρώπινων κρίσεων ἢ ὀργάνων διαίρεση τῶν συμβάντων. Ἡ, πάλι, θὰ μπορούσαμε νὰ προτιμήσουμε νὰ ἀκολουθήσουμε ὀρισμένες ἄλλες τάσεις τῆς γλώσσας καὶ νὰ ποῦμε πὼς ὀρισμένα πολὺ σύντομα συμβάντα ‘δὲν παίρνουν καθόλου χρόνο’, ἀποκλείοντας ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὀλόκληρο τὸ ζήτημα τῆς διαιρετότητας σὲ διαδοχικὰ μέρη.¹⁰ Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς γλωσσικὲς ἐπιλογές, δὲν ἔχει σημασία *τί* θὰ ποῦμε, φτάνει μόνο αὐτὸ πού λέμε νὰ μᾶς ἱκανοποιεῖ πραγματικά: Τὰ γεγονότα ὑπάρχουν, μποροῦμε νὰ τὰ δοῦμε καὶ νὰ τὰ δείξουμε, καὶ ἐναπόκειται σὲ μᾶς νὰ μιλήσουμε γι’ αὐτὰ μὲ τρόπους πού νὰ μὴ μᾶς ὀδηγοῦν οὔτε σὲ ἀπορία οὔτε σὲ ἀμηχανία. Εἶναι ἐπιθυμητὸ νὰ διαλέγουμε τὶς λέξεις μας μὲ συνέπεια ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐπιθυμητὸ νὰ ἀνάγουμε τὴ συνέπεια σὲ φετίχ. Ἡ συνέπεια στὴ γλώσσα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀναγκαῖα, ἂν μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε πὼς δὲν πρέπει νὰ πέφτουμε θύματα γλωσσικῶν ἀντιφάσεων μέσα σὲ ἓνα δοσμένο νοηματικὸ πλαίσιο, καὶ πὼς δὲν πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ ποῦμε κάτι ἐπιχειρώντας ταυτόχρονα νὰ τὸ ξεποῦμε.¹¹ Ἡ συνέπεια εἶναι ἐπίσης ἐξαιρετικὰ ἐπιθυμητή, ἂν σημαίνει ὅτι, σὲ αὐτὰ πού λέμε μέσα σὲ *διαφορετικὰ* νοηματικὰ πλαίσια, θὰ ἔχουμε

σάν οδηγό τις αναλογίες τῶν πραγμάτων. "Αν δὲν ὑπῆρχε *κάποιος* βαθμὸς τέτοιας συνέπειας, ἡ γλώσσα θὰ ἦταν ἀυθαίρετη στὸ σύνολό της καὶ ἡ ἐπικοινωνία θὰ ἦταν ἀδύνατη. "Ομως ἡ συνέπεια δὲν εἶναι καθόλου ἐπιθυμητή, ἂν καταστεῖ φόβητρο: ἂν μᾶς κάνει νὰ λέμε κάτι μέσα σὲ ἕνα νοηματικὸ πλαίσιο, ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ τὸ ἔχουμε πεῖ μέσα σὲ ἕνα ἄλλο, λίγο ἢ πολὺ ἀνάλογο, καὶ ἂν στὴ συνέχεια μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ποῦμε πράγματα ποὺ μᾶς φέρνουν σὲ ἀμηχανία ἢ σύγχυση. Γιατὶ οἱ ἀναλογίες τῶν πραγμάτων εἶναι ποικίλες καὶ ἀντιφατικές μεταξύ τους, καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τις λάβουμε ὑπόψη μας ὅλες χωρὶς νὰ ἀναστατώσουμε τὴν ἀνθρώπινη γλώσσα.

Ἄκολουθήσαμε ὡς ἐδῶ μιὰ γραμμὴ ποὺ κλονίζει τὴ διαλεκτικὴ, πάνω στὴν ὁποία βασίζεται τὸ πρόβλημα τοῦ Αὐγουστίνου. Ἄποφεύγουμε ἔτσι νὰ δώσουμε ἔννοια στὴ φράση 'συμβάντα ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο', καὶ δὲν ὑποχρεωνόμαστε νὰ ποῦμε πῶς μόνο τὰ συμβάντα αὐτὰ εἶναι πράγματι παρόντα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ, ἢ κάποια σκέψη ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιστήμη, μᾶς παρακινεῖ νὰ δεχτοῦμε τὸν τρόπο αὐτὸ ὁμιλίας μὲ 'στιγμιαῖα παρόντα': πῶς πρέπει τότε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὶς διαφορὲς πλευρὲς τοῦ προβλήματος τοῦ Αὐγουστίνου; Ὡς πρὸς τὴν πρώτη πλευρά, δηλαδή τὸ χτίσιμο ἑνὸς συνόλου μὲ κάποιο μέγεθος ἀπὸ μέρη ποὺ δὲν ἔχουν μέγεθος, μπορούμε ἀπλῶς νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονός ὅτι συγχέεται ἡ οἰκεία ἔννοια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνας σωρὸς χρημάτων σχηματίζεται ἀπὸ νομίσματα, μὲ τὴ νέα ἔννοια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνα περιστατικὸ ποὺ παίρνει χρόνο μπορεῖ νὰ σχηματιστεῖ ἀπὸ περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο. Ἐπειδὴ δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μαζέψει μιὰ περιουσία ἀπὸ μηδενικὲς συνεισφορὲς, τείνουμε νὰ νομίζουμε πῶς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ μετρητὴ διάρκεια ἀπὸ μέρη χωρὶς διάρκεια. Ἄλλὰ οἱ δύο αὐτὲς περιπτώσεις διαφέρουν ἀρκετά: κανένας δὲν παραστάθηκε ποτὲ μάρτυρας τῆς δημιουργίας ἑνὸς χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ στιγμές, μὲ τὸν τρόπο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει ἕνα σωρὸ χρημάτων νὰ σχηματίζεται ἀπὸ νομίσματα, οὔτε μπορεῖ ἡ φαντασία νὰ συλλάβει τὸ πρῶτο ὅπως συλλαμβάνει τὸ δεύτερο.¹² Κατὰ συνέπεια, ἂν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ 'περιστατικὰ ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο', εἴμαστε ἐλεύθεροι νὰ καθορίσουμε τί εἶναι δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ γι' αὐτὰ, πράγμα ποὺ σημαίνει πῶς μπορούμε ἀπλῶς νὰ καθορίσουμε ὅτι τὰ συμβάντα ποὺ παίρνουν χρόνο ἀποτελοῦνται ἀπὸ συμβάντα ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο. Καὶ ἀφοῦ θὰ ἔχουν ἀποφευχθεῖ οἱ παραπλανητικὲς παραστάσεις, δὲν θὰ συναντήσουμε κανένα πρόβλημα στὸ σημεῖο αὐτό. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορούμε νὰ ἄρουμε τὶς δυσκολίες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν τάση νὰ λέμε πῶς ἕνα συμβάν, τὸ ὁποῖο δὲν παίρνει χρόνο, εἶναι ἀπλῶς τίποτα. Πρέπει εἴτε νὰ συγκρατήσουμε τὴν τάση μας αὐτὴ — στὴν ὁποία κανένα καθῆκον δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐνδώσουμε —, εἴτε νὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ποῦμε πῶς ὀρισμένα μέρη πραγματικῶν χρονικῶν συνόλων ἀπλῶς

δὲν εἶναι τίποτα καὶ πῶς μερικές φορές τὸ ἀπλὸ τίποτα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει καθορισμένες ιδιότητες. Αὐτὸς ὁ τρόπος ὁμιλίας σίγουρα θὰ παραβίαζε τὶς συνήθειές μας, καὶ θὰ ἔβριθε ἀπὸ ἐπικίνδυνες δυνατότητες συναγωγῆς συμπερασμάτων, ἀλλὰ μὲ λίγη ἐξάσκηση θὰ πύαμε νὰ τὸν βρίσκουμε δύσκολο.

Ἡ δεύτερη πλευρὰ τοῦ προβλήματος τοῦ Αὐγουστίνου περιέχει μιὰ παρόμοια σύγχυση. Ἐπειδὴ θὰ ἦταν παράλογο νὰ ποῦμε γιὰ ὀρισμένα σύνολα — λ.χ. σπίτια, βουνὰ ἢ βιβλιοθῆκες — ὅτι ὑπάρχουν καὶ εἶναι μετρήσιμα παρ' ὅλο πὸν τὰ μέρη τους δὲν βρίσκονται ποτὲ μαζί, νομίζουμε πῶς θὰ ἦταν ἐπίσης παράλογο ἂν λέγαμε τὸ ἴδιο πράγμα γιὰ περιστατικά. Ἄλλὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν πρέπει νὰ λέμε πῶς μερικὰ ἀπὸ τὰ πράγματα πὸν ὀνομάζουμε μέρη θὰ μπορούσαν νὰ ἀπαρτίζουν τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζουμε σύνολα τῶν μερῶν αὐτῶν, παρὰ μόνο ἂν τὰ μέρη εἶναι μαζί παρόντα, δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ποῦμε πῶς τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ὀνομάζουμε μέρη καὶ σύνολα. Γιατὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ὀρίσουμε ὅτι ἡ σημασία μὲ τὴν ὁποία τὰ μέρη εἶναι μέρη, καὶ τὰ σύνολα σύνολα, καὶ τὰ μέρη ἀπαρτίζουν τὰ σύνολα, διαφέρει ἀπὸ τὴ μιὰ ὀμάδα περιπτώσεων στὴν ἄλλη : θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀντιμετωπίζουμε δύο ὀλότελα διαφορετικὰ εἶδη μερῶν καὶ συνόλων. Ἄλλωστε αὐτὸ πράγματι ὀρίζουμε, ἀφοῦ θεωροῦμε ἀνοησία νὰ ποῦμε γιὰ ἓνα συμβάν πὸν παίρνει χρόνο, πῶς τὰ μέρη του εἶναι παρόντα μαζί. Καὶ ἀναγνωρίζουμε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ὀμάδες περιπτώσεων ὅταν μιλάμε γιὰ *συνυπάρχοντα* μέρη στὴ μιὰ ὀμάδα καὶ γιὰ διαδοχικὰ μέρη στὴν ἄλλη: Τὰ διαδοχικὰ μέρη ἓνὸς συνόλου εἶναι στὴν πραγματικότητα ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ μέρη του, πὸν δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι μαζί. Ἄν ὁμως αἰσθανόμαστε τὸν ἑαυτὸ μας ἀκαταμάχητα ἐνάντιο στὸ νὰ ὀνομάσουμε σύνολο κάτι πὸν τὰ μέρη του δὲν εἶναι μαζί, μπορούμε ἀπλῶς νὰ ὀρίσουμε ὅτι μερικὰ πράγματα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν μέγεθος, παρ' ὅλο πὸν δὲν εἶναι σύνολα. Ἐνδεχόμενες ἄλλες δυσκολίες θὰ ἀρθοῦν μὲ παρόμοιες ἀπλές καὶ ἀποτελεσματικὲς λύσεις.

Ὅσο γιὰ τὴν τρίτη δυσκολία τοῦ Αὐγουστίνου, πῶς δηλαδὴ κατορθώσουμε νὰ μετρήσουμε κάτι πὸν εἶναι ἐν μέρει παρελθόν, μπορούμε καὶ πάλι νὰ ὑποδείξουμε μερικές ἐναλλακτικὲς λύσεις. Πρῶτα-πρῶτα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα στὴ μέτρηση ἓνὸς συνυπάρχοντος συνόλου, ὅπως ἓνα σπίτι, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιδέχεται μέτρηση, ἂν ὁποιαδήποτε μέρη του βρίσκονται στὸ παρελθόν, καὶ τὴ μέτρηση ἓνὸς διαδοχικοῦ συνόλου, ὅπως εἶναι ἓνα περιστατικό, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἔχει μέρη στὸ παρελθόν. Ἡ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀκολουθήσουμε ὀρισμένες ἄλλες τάσεις τῆς γλώσσας καὶ νὰ ποῦμε ὅτι ἔχουμε μιὰ διαδοχὴ στὸ παρόν, καὶ ὅτι ὀρισμένα περιστατικά, πὸν δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ μακρόχρονα, μπορούν νὰ εἶναι παρόντα σὰν σύνολα καὶ ἔτσι νὰ ἐπιδέχονται ἄμεση μέτρηση. Ἄλλα, πὸν μακρόχρονα περιστατικά θὰ μπορούσαν ἔτσι νὰ μετρηθοῦν μὲ μέσο τὰ

συντομότερα και άμεσα μετρητά περιστατικά πού, καθώς θυμόμαστε, αποτέλεσαν μέρος τής ιστορίας τους. "Η πάλι, αν εκείνο πού μάς ένοχλεί είναι ή 'άνυπαρξία του παρελθόντος', πρέπει να θυμηθοϋμε πώς δεν είμαστε υποχρεωμένοι να λέμε ότι τού παρελθόν δεν είναι τίποτα: μπορούμε, αν μάς άρέσει, να αποδώσουμε στο παρελθόν ύπαρξη ή υπόσταση ή οποιαδήποτε άλλη κατάλληλη κατάσταση. Γιατί ή 'άνυπαρξία του παρελθόντος' μάς άνησυχεί μόνο και μόνο επειδή νομίζουμε ότι θα μάς έμποδίσει να ανακαλύψουμε οποιαδήποτε στοιχεία για τού παρελθόν, άκριβώς όπως και ή άνυπαρξία των παιδιών ενός άγαμου μάς έμποδίζει να ρωτήσουμε για τήν ήλικία ή τήν εμφάνισή τους. "Υπάρχουν όμως τόσο πολλοί σαφείς και συμφωνημένοι τρόποι για να καθορίζουμε τί συνέβη στο άμεσο ή τού άπώτερο παρελθόν, ώστε θα αποτελούσε άνοησία να έξισώσουμε τά παρελθόντα συμβάντα με τά παιδιά του άγαμου. "Ετσι, λοιπόν, δεν υπάρχει βάσιμος λόγος για τόν όποιο δεν πρέπει να λέμε πώς τά συμβάντα του παρελθόντος υπάρχουν ή έχουν υπόσταση, αν επιθυμούμε να τού λέμε. "Αν όμως ή 'ύπαρξη' του παρελθόντος πρόκειται να μάς υποβάλει τήν ιδέα πώς με κάποιο μέσο θα μπορούσαμε να ξαναζωντανέψουμε τού παρελθόν ή να τού ξαναεπισκεφθοϋμε, έτσι όπως θα μπορούσαμε να ξαναζωντανέψουμε έναν πνιγμένο ή να ξαναεπισκεφθοϋμε τού Παλέρμο, τότε θα ήταν ίσως προτιμότερο να συνεχίσουμε να λέμε ότι τού παρελθόν δεν είναι τίποτα, παραδεχόμενοι ταυτόχρονα πώς μπορεί να υπάρχουν μετρήσιμα σύνολα πού όρισμένα μέρη τους δεν είναι τίποτα.

Οί άπορίες του Αύγουστίνου οδηγούν, πολύ φυσικά, στα προβλήματα του Ζήνωνος ή μάλλον σε μιá πολύ γενική δυσκολία πού φαίνεται να περιέχει καθένα από τά παράδοξα του Ζήνωνος. Πρόκειται για τή δυσκολία μας να δοϋμε πώς μπορεί να συμβεί κάτι, αν πριν συμβεί αυτό πρέπει να συμβεί κάτι άλλο, και πριν συμβεί αυτό τού άλλο πρέπει πάλι να συμβεί κάτι άλλο κ.ο.κ. "Αν θεωρήσουμε τού χρόνο συνεχή και άπειρα διαιρετό, αισθανόμαστε επίσης υποχρεωμένοι να ποϋμε πώς, πριν ολοκληρωθεί οποιοδήποτε περιστατικό, πρέπει πρώτα να έχουν ολοκληρωθεί άπειρα προηγούμενα περιστατικά, πράγμα πού φαίνεται να σημαίνει ότι κανένα περιστατικό δεν είναι ποτέ δυνατό να ολοκληρωθεί. Μοιάζουμε να έχουμε τή μοίρα ενός λαμπαδηδρόμου, πού θέλει να παραδώσει τή δάδα του σε κάποιον άλλο δρομέα Α, αλλά ό Α του λέει πώς θα τήν παραλάβει μόνον από τόν Β, ό όποιος του λέει ότι θα τήν πάρει μόνον από τόν Γ, ό όποιος του λέει ότι θα τήν πάρει μόνον από τόν Δ, κ.ο.κ. "Η τή μοίρα κάποιου πού θέλει να συναντήσει έναν ύπουργό, ό όποιος τόν πληροφορεί ότι πρέπει πρώτα να συζητήσει τήν υπόθεσή του με τόν ύφυπουργό, ό όποιος τόν πληροφορεί ότι πρέπει πρώτα να τή συζητήσει με τού γενικό γραμματέα του ύπουργείου κλπ. κλπ. Είναι πρόδηλο πώς ούτε ό λαμπαδηδρόμος μας θα ξεφορτωθεί ποτέ τή δάδα του, ούτε ό

ταλαίπωρος πολίτης μας θὰ δεῖ ποτὲ τὸν ὑπουργό του: καὶ ὅλα τὰ περιστατικά φαίνονται νὰ περιέχουν τὴν ἴδια ἀνέλπιδη δυσκολία. Βέβαια, ἡ δυσκολία ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνος, ὅπου οἱ δυσκολίες τῆς διάρκειας περιπλέκονται μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς κίνησης. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ παράδοξα θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν ἔτσι ὥστε νὰ πραγματεύονται τὰ περιστατικά μὲ τρόπο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὰ ἀποτελοῦν μεταβολές ἢ διαρκεῖς καταστάσεις, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὰ περιστατικά περιέχουν κίνηση ἢ ὄχι. Ἐνα κορόμηλο ποὺ κρέμεται συνέχεια ἀπὸ τὸ δέντρο γιὰ μιὰ ὀρισμένη περίοδο προκαλεῖ, ἂν καὶ μὲ λιγότερο δραματικὸ τρόπο, τὸ ἴδιο εἶδος φιλοσοφικῆς ἀπορίας ποὺ προκαλεῖ καὶ ἓνα βέλος κατὰ τὴν πτήση του. Ἐπίσης, ἂν γυμνώσουμε τὸ πρόβλημα τοῦ Ζήνωνος ἀπὸ τὰ διάφορα περιτυλίγματά του, χωρικὰ ἢ ἄλλα, γίνεται σαφέστερη ἡ σημασία του. Γιατὶ οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ πρόβλημα ποὺ δὲν ἀφορᾷ τὸ χῶρο ἢ τὴν ποσότητα ἀλλὰ μόνον τὸ χρόνο: μόνον ἐπειδὴ κάθε κίνηση εἶναι *διαδοχική*, μόνον ἐπειδὴ πρέπει νὰ περαστοῦν ἄπειρες θέσεις *πρὶν* ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀκόλουθη θέση, φαίνεται νὰ ἀποκλείεται τόσο ἀπόλυτα ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας κίνησης. Ἄν τὰ ἄπειρα στάδια μιᾶς κίνησης μπορούσαν νὰ βρίσκονται μπροστὰ μας ὅλα μαζὶ ταυτόχρονα, ὅπως βρίσκονται τὰ μέρη ἑνὸς τμήματος χώρου, ὁ ἄπειρος ἀριθμὸς τους δὲν θὰ μᾶς δημιουργοῦσε πρόβλημα. Κατὰ συνέπεια, εἶναι ἀνόητο νὰ φανταζόμαστε πῶς μπορούμε νὰ ἀντικρούσουμε τὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνος μὲ τὴ σύγχρονη θεωρία τοῦ συνεχοῦς ἢ μὲ τὶς ἄπειρες συγκλίνουσες ἀριθμητικὲς σειρές.¹³ Καὶ τὸ πρόβλημα παίρνει τὴν πιὸ ἐνοχλητικὴ μορφή, ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὰ συνηθισμένα περιστατικά ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔσχατα μέρη ποὺ δὲν παίρνουν χρόνο. Γιατὶ φαίνεται φυσικότατο νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τέτοια μέρη ὅτι κανένα τους δὲν εἶναι δυνατό νὰ εἶναι ἐπόμενο κάποιου ἄλλου,¹⁴ καὶ ὅταν εἰπωθεῖ κάτι τέτοιο, εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσουμε πῶς ἓνα ἔσχατο μέρος θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ παρέλθει ἢ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κάποιο ἄλλο. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ, πρὶν ἀντικατασταθεῖ ἓνα τέτοιο μέρος ἀπὸ κάποιο ὅμοιό του, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄπειρα ἄλλα ὅμοια μέρη. Ἡ παραδοχή μας μοιάζει νὰ μᾶς ἀφήνει μὲ ἓναν κόσμον ἀκίνητοποιημένο καὶ παράλυτο, στὸν ὁποῖο κάθε ἀντικείμενο καὶ κάθε διαδικασία στέκονται ἀκίνητα, ὅπως τὸ βέλος τοῦ Ζήνωνος, μέσα στὴ στιγμή, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι δὲν ἔχει τρόπο νὰ προχωρήσει σὲ ἄλλες στιγμές.

Ὅπως καὶ πρὶν, ἔτσι καὶ ἐδῶ μπορούμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὶς δυσκολίες μας μὲ διάφορους τρόπους. Πρῶτα-πρῶτα θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι τὰ πολὺ σύντομα περιστατικά εἶναι διαιρετὰ ὅπως εἶναι τὰ ἀρκετὰ μακρόχρονα: ἡ διαιρετότητα *ὄλων* τῶν περιστατικῶν δὲν ἔχει πάντα ἓνα ὀρισμένο νόημα. Αὐτὴ τὴ γραμμὴ ἀκολουθεῖ ὁ καθηγητὴς Whitehead, ὁ ὁποῖος

θεωρεῖ πὼς ὁ χρόνος κυλάει σὲ ἀδιαίρετες σταγόνες καὶ λέει ὅτι πρόκειται γιὰ 'ἀπλή διαδοχὴ παροδικῶν διαρκειῶν'.¹⁵ Ὡστόσο, θὰ ἦταν δυνατό, πολὺ λιγότερο δραστικά, νὰ δώσουμε σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ συζήτηση γιὰ στιγμὲς καὶ γιὰ ἄπειρη διαιρετότητα μιὰν ἔννοια συνεπὴ μὲ τὰ πρόδηλα δεδομένα τῆς ἐμπειρίας μας, ὅτι δηλαδὴ πράγματα συμβαίνουν καὶ φάσεις ξεπερνιοῦνται, ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀκίνητοποιημένος, καὶ ὅτι σπάνια χρειάζεται νὰ ψάξουμε γιὰ νὰ βροῦμε τρόπους περάσματος σὲ νέα στάδια. Γιατὶ τὰ ἄπειρα περιστατικὰ ποὺ πρέπει νὰ μεσολαβήσουν πρὶν μπορέσει νὰ συμβεῖ ἓνα ὀρισμένο πρᾶγμα δὲν μοιάζουν μὲ τὰ συνηθισμένα περιστατικὰ ποὺ μποροῦμε νὰ δοῦμε καὶ νὰ δείξουμε, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν παράλογο νὰ ποῦμε πὼς ὀλοκληρώθηκε ποτὲ ἓνας ἄπειρος ἀριθμὸς τους. Πρόκειται γιὰ νέου εἶδους περιστατικὰ, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ δοθεῖ ἀθθαίρετα ἓνα νόημα. Καὶ ἀφοῦ ὀφείλουμε νὰ δώσουμε ἓνα νόημα ἐμεῖς στὰ περιστατικὰ αὐτά, σὲ μᾶς ἐναπόκειται νὰ φροντίσουμε ὥστε νὰ μὴ σημαίνουν κάτι ποὺ συγκρούεται μὲ τοὺς καθιερωμένους μας τρόπους νὰ μιλάμε. "Ὅταν τὰ ἀπογυμνώσουμε ἀπὸ τὴν παραστατικότητά τους, τὰ ἀπογυμνώνουμε ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν αἰνιγματικὸ τους χαρακτήρα. Τὸ πρόβλημά μας ἐξαφανίζεται ἐπίσης, ὅταν παρατηρήσουμε πὼς ἀκόμα καὶ τὸ νὰ βρίσκεται κανεὶς 'ἀπελπιστικὰ ἀκίνητοποιημένος', τὸ 'νὰ ψάχνει μάταια γιὰ τρόπους περάσματος σὲ ἄλλα στάδια', ἀποτελοῦν καὶ τὰ δύο, ἂν ἀποτελοῦν κάτι, καταστάσεις, οἱ ὁποῖες διαρκοῦν καὶ παίρνουν χρόνο. Κατὰ συνέπεια, τὸ πρόβλημά μας δέχεται ὡς δεδομένο αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἀποτελεῖ τὴ δυσκολία του.

Στρεφόμαστε, τελικά, ἀπὸ τὶς δυσκολίες αὐτὲς τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ζήνωνος, σὲ μιὰ διαφορετικὴ ὁμάδα χρονικῶν ἀποριῶν ποὺ δὲν συνδέεται μὲ τὴν τάση μας νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ἐνεστώτα μὲ τρόπους ὀλοένα ἀκριβέστερους καὶ στενότερους. "Ἄς ἐξετάσουμε συνοπτικὰ τὴν πολὺ διαδεδομένη ἀπορία ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι στὸ χρόνο καὶ στὴν ἀλλαγὴ ὑπάρχει κάτι 'ἀκατάληπτο' ἢ 'ἀντιφατικό'. 'Πὼς εἶναι δυνατό', μᾶς ἀρέσει νὰ ἀναρωτιόμαστε καμιά φορά, 'ὅλα τὰ στερεὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ μᾶς περιστοιχίζουν νὰ διαλύονται καὶ νὰ χάνονται στὸ παρελθόν, καὶ νὰ ἀναδύεται μυστηριωδῶς ἀπὸ τὸ μέλλον μιὰ νέα τάξη ἀντικειμένων καὶ προσώπων;' Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀπορίας προκαλεῖται περισσότερο ἀπὸ διεργασίες γρήγορης ἀλλαγῆς: ἀποροῦμε γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σταθερὴ ιδιότητα σὲ κανένα, ὅσοδήποτε μικρὸ, χρονικὸ διάστημα, γιὰ πράγματα ποὺ φτάνουν σὲ κάποιο στάδιο μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν κ.ο.κ. Παρόμοια εἶναι ἡ ἀπορία μας ὡς πρὸς τὶς 'ἀλήθειες' καὶ τὰ 'γεγονότα': ἀναρωτιόμαστε πὼς εἶναι δυνατό κάτι ποὺ ἰσχύει νὰ πάψει κάποτε νὰ ἰσχύει, ἢ πὼς εἶναι δυνατό γιὰ κάτι ποὺ ἦταν ψευδὲς τότε νὰ εἶναι τώρα ἀληθὲς κ.ο.κ. Τὴν ἐβδομάδα αὐτὴ τὰ ἀχλάδια τοῦ κήπου μας δὲν εἶναι ὄριμα· τὴν ἐπόμενη ἐβδομάδα τὰ βρίσκουμε ὄριμα· τὴν μεθεπόμενη δὲν εἶναι πιά ὄριμα ἀλλὰ

σάπια: μερικὲς φορές ἔχουμε τὴν τάση νὰ τὸ βρίσκουμε αὐτὸ δύσκολο. Ἡ δυσκολία μας σχετικὰ μὲ τὴν ἀλλαγὴ μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐκφραστεῖ μὲ βάση ‘περιστατικά’ καὶ τίς ‘ιδιότητές’ τους τῆς ‘παρελθοντικότητας’, ‘παροντικότητας’ καὶ ‘μελλοντικότητας’: αὐτὴ εἶναι ἡ μορφή, μὲ τὴν ὁποία ἐξέθεσε τὸ πρόβλημα ὁ McTaggart. Ἀναρωτιόμαστε πῶς εἶναι δυνατό, περιστατικά πού στὴν ἀρχὴ βρίσκονται στὸ μακρινὸ μέλλον, νὰ ἔρχονται σταθερὰ στὸ ἐγγύτερο μέλλον, πῶς στὸ τέλος κατορθώνουν νὰ εἶναι παρόντα καὶ πῶς, ἀπὸ παρόντα πού εἶναι, γίνονται παρελθόντα, καθὼς καὶ πῶς συνεχίζουν κατόπιν νὰ γίνονται ὅλο καὶ πιὸ μακρινὸ παρελθόν. Ὁ McTaggart ἔδειξε καθαρὰ ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα (ἂν πρόκειται γιὰ πρόβλημα) δὲν μποροῦμε νὰ τὸ λύσουμε ἐπικαλούμενοι τοὺς ‘διάφορους χρόνους’, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ συμβάντα εἶναι παρόντα, παρελθόντα καὶ μελλοντικά, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι (ὅ,τι καὶ νὰ ἐννοοῦμε μ’ αὐτούς) ὀφείλουν ἐπίσης νὰ εἶναι παρόντες, παρελθόντες καὶ μελλοντικοί, καὶ ἔτσι περιέχουν τὴν ἴδια δυσκολία πού γιὰ τὴν ἄρση τῆς προσφύγαμε σὲ αὐτούς.

Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ διακρίνουμε, ἂν παραμείνουμε σὲ κάποια συνηθισμένη καὶ μὴ φιλοσοφικὴ διάθεση, ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα πού ἐγείρουν ὅσοι λένε ὅτι δὲν μποροῦν νὰ δοῦν πῶς αὐτό, τὸ ὁποῖο *ἰσχύει* σὲ κάποιο χρόνο, δὲν *ἰσχύει* σὲ ἄλλους χρόνους, ἢ ὅτι δὲν μποροῦν νὰ δοῦν πῶς ἓνα περιστατικό, τὸ ὁποῖο εἶναι μελλοντικό, μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνῃ περιστατικό παρελθόν. Ὅπως παρατηρήσαμε καὶ στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας, θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἄρουμε τέτοιες δυσκολίες δείχνοντας κάποιο συνηθισμένο περιστατικό γύρω μας, ἓναν ἄνθρωπο λ.χ. πού κάνει μιὰ βουτιά, καὶ λέγοντας, καθὼς αὐτὸ τὸ περιστατικὸ συμβαίνει, ‘Τώρα δὲν κάνει ἀκόμα βουτιά’, ‘Τώρα κάνει βουτιά’, ‘Τώρα δὲν κάνει πιά βουτιά’, ἢ ἄλλες παρόμοιες φράσεις. Καὶ ἂν πράγματι κάποιος ἔβρισκε ἀίνιγματικὸ τὸν τρόπο πού θὰ χρησιμοποιούσαμε τὴ γλώσσα σὲ τέτοιες περιστάσεις, δὲν θὰ ἄργοῦσε πολὺ νὰ τὸν μάθει. Συνήθως δὲν συναντᾶμε δυσκολία στὸ νὰ ξέρουμε τί νὰ ποῦμε γιὰ τὰ περιστατικά ἐνόσω συμβαίνουν, οὔτε ἔχουμε τὴν τάση νὰ λέμε καὶ νὰ μὴ λέμε τὸ ἴδιο πράγμα μέσα σὲ ἓνα δοσμένο νοηματικὸ πλαίσιο — ἓνα εἶδος ἀντίφασης πού σπάνια εἶναι ἐπιθυμητό. Μερικὲς φορές, ὅταν ἡ ἀλλαγὴ εἶναι γρήγορη, τυχαίνει νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν κάτι εἶναι ἢ δὲν εἶναι κίτρινο, ἢ ἂν εἶναι ἢ ἦταν κίτρινο: ἴσως ἀκόμα νὰ ἔχουμε μιὰ τάση νὰ ποῦμε πῶς συμβαίνουν καὶ τὰ δύο ἢ κανένα. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ἀπλῶς ὅτι μᾶς λείπει ἓνας κατασταλαγμένος καὶ ἱκανοποιητικὸς τρόπος ὁμιλίας γιὰ πράγματα πού ἀλλάζουν πολὺ γοργά. Στὴν περίπτωσι δμως λιγότερο γρήγορων μεταβολῶν, βρισκόμαστε ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε ἀντίφαση ἢ σύγχυσι. *Πρὶν* πραγματοποιηθεῖ ἓνα συμβάν, λέμε, ἂν ἔχουμε ἀπόδειξι ὅτι δὲν συμβαίνει ἀκόμα, πῶς δὲν ἔχει ἀκόμα συμβεῖ, ἀλλὰ θὰ συμβεῖ· ἐνῶ, ἂν *πράγματι* συμβαίνει, λέμε ὅτι τώρα

συμβαίνει, ότι δὲν ἔχει πάψει νὰ συμβαίνει καὶ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ συμβεῖ· καὶ ἀφοῦ συμβεῖ, λέμε ὅτι ἔχει συμβεῖ, ὅτι δὲν συμβαίνει πιά καὶ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ συμβεῖ. Ἴσως οἱ σημασιολογικοὶ αὐτοὶ κανόνες, ὅταν διατυπωθοῦν μὲ λέξεις, νὰ φαίνονται κυκλικοί: ὅταν ὁμως μαθαίνονται σὲ συνάρτηση μὲ κάποια συγκεκριμένη κατάσταση, εἶναι ὀλίγοντε σαφεῖς. Καὶ οἱ τρόποι, μὲ τοὺς ὁποίους κατὰ συνθήκη χρησιμοποιοῦμε τοὺς ρηματικοὺς χρόνους, εἶναι τόσο καλὰ ἐπεξεργασμένοι, ὥστε οὐσιαστικὰ νὰ μᾶς παρέχουν τὰ ὑλικά γιὰ τὴν κατάρτιση ἑνὸς τυπικοῦ λογισμοῦ.¹⁶ Ὅταν λοιπὸν τὰ πάντα εἶναι καθορισμένα μὲ τρόπο τόσο ἐπιθυμητό, τί περιθώριο ὑπάρχει γιὰ ἀπορίες;

Γιὰ νὰ δώσουμε ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε μιὰν ὀρισμένη φιλοδοξία, στὴν ὁποία ὡς ἓνα βαθμὸ ἀνταποκρίνεται ὀλόκληρη ἡ γλώσσα μας καὶ ἡ ὁποία μερικὲς φορές μᾶς παρασύρει σὲ παράλογα μεγάλα βαθμὸ. Θέλουμε νὰ περιέχει ἡ γλώσσα μας μόνο τὰ εἶδη ἐκεῖνα τῶν δηλώσεων, ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται, ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος τους, ἀπὸ ὁποιαδήποτε περίσταση, στὴν ὁποία τυχαίνει νὰ γίνεῖ ἡ δήλωση. Δὲν θέλουμε μιὰ δήλωση, ποὺ ὅταν ἐκφέρεται ἀπὸ ἓνα πρόσωπο τὴν ὀνομάζουμε 'σωστή' καὶ 'δικαιολογημένη ἀπὸ τὰ γεγονότα', νὰ μὴν εἶναι σωστή ἂν τὴν ἐκφέρει ἓνα ἄλλο πρόσωπο, καὶ νὰ πρέπει τότε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰν ἄλλη δήλωση. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν θέλουμε μιὰ δήλωση, ποὺ ὅταν ἐκφέρεται σὲ ἓναν τόπο τὴν ὀνομάζουμε 'σωστή', νὰ μὴν εἶναι σωστή ἂν κανεὶς τὴν ἐκφέρει κάπου ἄλλοῦ, καὶ νὰ πρέπει ἐκεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰν ἄλλη δήλωση. Καὶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ ἔχουμε τὴν ἴδια αἴσθησι γιὰ τὸ χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο ἐκφέρεται μιὰ δήλωση: ἂν ἔχουμε δίκιο ὅταν λέμε κάτι σὲ κάποιο χρόνο, τότε, νομίζουμε μερικὲς φορές, πρέπει νὰ ἔχουμε δίκιο ἂν ποῦμε τὸ ἴδιο πράγμα καὶ σὲ κάθε ἄλλο χρόνο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ὅταν βρισκόμαστε σὲ ὀρισμένες διαθέσεις, ἀποκρούουμε ἀκόμα καὶ τὶς ἀπλὲς καὶ συστηματικὲς ἀλλαγὰς τοῦ ρηματικοῦ χρόνου, τὶς ὁποῖες οἱ δηλώσεις πρέπει νὰ ὑποστοῦν, ὅταν ἀναμεταδίδονται ἀπὸ μιὰ χρονικὴ περίοδο σὲ ἄλλη. Θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε τὴ γενικὴ αὐτὴ φιλοδοξία μας λέγοντας πὼς ἐπιθυμοῦμε νὰ εἶναι οἱ δηλώσεις μας ἀνεξάρτητες ἀπὸ 'ἐξωτερικὲς περιστάσεις' ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος τους: ἂν αὐτὸ ποὺ λέμε εἶναι ἀληθὲς πρέπει νὰ κρίνεται ἀπὸ 'τὰ γεγονότα', χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη τίποτε ἄλλο. Ὡστόσο, ἓνας τέτοιος τρόπος ὁμιλίας θὰ ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ φαυλοκυκλικὸς, μιὰ καὶ τὸ ἂν μιὰ περίσταση εἶναι ἐξωτερικὴ ἢ ὄχι ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς γλώσσας ποὺ μιλάμε. Ἄν μιλούσαμε μιὰ γλώσσα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δηλώσεις ποὺ θὰ ἐπιτρέπονταν σὲ ἓναν τόπο διαφέρουν συστηματικὰ ἀπὸ τὶς δηλώσεις ποὺ θὰ ἐπιτρέπονταν σὲ ἓναν ἄλλο, τότε στὴ γλώσσα αὐτὴ δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἐξωτερικὴ περίσταση, ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος μιᾶς δήλωσης, τὸ ἂν

ἡ δήλωση αὐτὴ ἐγινε ἐδῶ ἢ ἐκεῖ. Καὶ ὅσοι θὰ χρησιμοποιοῦσαν αὐτὴ τὴ γλώσσα θὰ εἶχαν κάθε δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθοῦν γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἄλλες γλώσσες, οἱ ὅποιες ἀγνοοῦν ὅλες τὶς τοπικὲς περιστάσεις τῆς ἐκφορᾶς, ‘ἀφήνουν κάτι ἔξω’. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι πράγματι λέμε, *ἐν μέρει*, πράγματα ποὺ μποροῦν νὰ περάσουν ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο ἢ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἢ ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο χωρὶς ἀλλαγὴ τῆς τιμῆς ἀλήθειας τους, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ προοπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία κοιτᾶμε τὰ πράγματα, ὅταν λέμε πῶς ὁ χρόνος, ὁ τόπος καὶ ὁ ὁμιλητὴς εἶναι ἐξωτερικὲς περιστάσεις, καὶ ἀπαιτοῦμε οἱ δηλώσεις μας νὰ τὶς ἀγνοοῦν.

Φαίνεται πῶς αὐτὲς οἱ αὐστηρότητες πηγάζουν ἀπλῶς ἀπὸ τὴν παρόρμηση γιὰ ἐπαρκέστερη ἐπικοινωνία, παρόρμηση ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ θεμελιακὴ κινητήρια δύναμη τῆς γλώσσας. Εἴμαστε πρόθυμοι νὰ θυσιάσουμε τὸ τοπικὸ καὶ τὸ προσωπικὸ χρῶμα τοῦ λόγου μας, ἢ τὴ γεύση τῆς ἐποχῆς, ἂν ἔτσι οἱ δηλώσεις μας πρόκειται νὰ μεταδοθοῦν ἀναλλοίωτες σὲ ἄλλα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ διαφορετικὲς περιστάσεις, ἢ σὲ μᾶς τοὺς ἴδιους, ὅταν βρεθοῦμε σὲ ἄλλες περιστάσεις. Τὶς ἀπορίες μας ὅμως δὲν τὶς προκαλεῖ αὐτὴ ἢ θυσία: ἂν πάντα μιλούσαμε γιὰ τὸν καθένα, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας, στὸ τρίτο πρόσωπο καὶ μόνο, ἂν ἀποφεύγαμε τὰ ἐπιρρήματα ‘ἐδῶ’ καὶ ‘ἐκεῖ’, ἂν ἀπαλλάσσαμε τὴ γλώσσα μας ἀπὸ τοὺς ρηματικὸς χρόνους καὶ χρησιμοποιούσαμε ἀποκλειστικὰ ἡμερομηνίες καὶ μὴ ρηματοχρονικὲς μετοχές, δὲν θὰ ἀντιμετωπίζαμε ποτὲ δυσκολίες. Καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπιστήμης ἴσως εἶναι ἐπιθυμητὸ νὰ μιᾶμε πάντα ἔτσι. Ἡ δυσκολία μας ὡστόσο παρουσιάζεται, ἐπειδὴ, ἂν καὶ προσπαθοῦμε νὰ μιᾶμε μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δὲν νιώθουμε ἄνετα ὅταν τὸ κάνουμε: αἰσθανόμαστε ὅτι παραλείπουμε κάτι ποὺ εἶναι ἄξιο λόγου καὶ ἐπιχειροῦμε νὰ συνδυάσουμε τὸν παλιὸ τρόπο ὁμιλίας μας μὲ τὸ νέο. Ἐτσι, ὁ McTaggart μᾶς παρουσιάζει πρῶτα μιὰ τάξη συμβάντων, ὅπου δὲν ὑπάρχουν οἱ διαφορὲς τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ἀλλὰ μόνο οἱ διαφορὲς τοῦ πρότερου καὶ τοῦ ὕστερου, καὶ στὴν ὁποία κάθε περιστατικὸ μένει πάντα τὸ εἶδος τοῦ περιστατικοῦ ποὺ εἶναι, κατέχοντας πάντα τὴν ἴδια θέση μέσα στὶς χρονικὲς σειρές: στὴ συνέχεια ὅμως ξαναπέφτει σὲ ἕναν ἄλλο τρόπο ὁμιλίας, στὸν ὁποῖο τὰ συμβάντα εἶναι παρόντα, παρελθόντα καὶ μελλοντικά καὶ πάντα μεταβάλλονται ὡς πρὸς αὐτὲς τὶς τροπικότητες (modalities). Καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ συνδυάσει αὐτοὺς τοὺς τρόπους ὁμιλίας καταλήγει στὸ ἀναπάντητο ἐρώτημα: πῶς μπορεῖ ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ περιστατικὸ νὰ ἔχει τὶς ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους ιδιότητες νὰ εἶναι παρελθόν καὶ παρὸν καὶ μελλοντικό; Ἐνῶ, ὅταν μιᾶμε μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο, ποτὲ δὲν ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀναφέρουμε αὐτὲς τὶς ιδιότητες ταυτόχρονα καί, ἂν μιλήσουμε μὲ ἕναν τρόπο τεχνητὸ καὶ γραμματικὰ ἄχρονο, τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνακύψει μιὰ καὶ οἱ σχετικὲς τροπικότητες δὲν μποροῦν

νά διατυπωθοῦν. Εἶναι σάν νά προσπαθοῦσε κάποιος νά διατηρήσει σέ χρήση τίς προσωπικές ἀντωνυμίες, ὅπως 'ἐγώ', 'ἐσύ', 'αὐτός' κλπ., σέ μιὰ γλώσσα, στήν ὁποία ὀτιδήποτε πού θά μπορούσε νά εἰπωθεῖ ἀπό κάποιον, θά μπορούσε ἐπίσης νά εἰπωθεῖ, καί νά εἶναι ἀληθές, καί ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλον, καί στή συνέχεια νά ὀδηγιόταν στήν ἐρώτηση: 'Πῶς εἶναι δυνατὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο νά εἶναι ἐγώ καί ἐσύ καί αὐτός;' "Ὅταν ὁμως δοῦμε τήν πηγὴ τῶν ἀποριῶν αὐτῶν, θά πρέπει νά μπορούμε καί νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ αὐτὲς χωρὶς δυσκολία.

Μετάφραση: Ἰορδάνης Ἀρζόγλου

Σημειώσεις

1. Τὸ παράδειγμα πού προσφέρεται καί ἡ γενικὴ μέθοδος πού ὑποδεικνύεται βασίζονται στήν ἀπόδειξη τοῦ καθηγητῆ Moore ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ὑπάρχουν. Ὁ Moore ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξη τέτοιων ἀντικειμένων ἀποδεικνύοντας πῶς ὑπάρχουν δυὸ ἀνθρώπινα χέρια. Τὸ τελευταῖο τὸ ἀποδεικνύει κρατώντας ψηλὰ τὰ δυὸ του χέρια καί λέγοντας, καθὼς κάνει μιὰ ὀρισμένη χειρονομία μὲ τὸ δεξιὸ τοῦ χέρι, "Νὰ ἓνα χέρι" καί προσθέτοντας, καθὼς κάνει μιὰ ὀρισμένη χειρονομία μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, "νὰ καί ἄλλο ἓνα" (Proof of an External World, σ. 25). Ἀναδημοσιευμένο στὸ *British Academy Proceedings*, τόμος 25 (1939).

2. Βλ. λ.χ. Arne Ness, "Truth as conceived by those who are not professional philosophers", *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo*, II. *Hist. Filos. Klasse*, τόμος IV, Oslo 1938.

3. Ἡ τυπικὴ ἱστορικὴ περίπτωση τῆς συλλογιστικῆς αὐτῆς εἶναι: Αὐγουστίνου, Ἐξομολογήσεις, Βιβλίο XI: 19, 20.

4. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Αὐγουστίνου ὡς περίπτωση φιλοσοφικῆς ἀπορητικῆς ὀφείλεται στὸν Wittgenstein.

5. Αὐγουστίνου: "Τὸ παρὸν δὲν ἔχει χῶρο. Τότε, πού βρίσκεται ὁ χρόνος τὸν ὁποῖο μπορούμε νά ὀνομάζουμε μακρό;" Βλ. πιὸ πάνω.

6. Αὐγουστίνου: "Ἄν ὁ παρὸν χρόνος... καταλήγει νά ὑπάρχει, μόνο ἐπειδὴ περνάει στὸν παρελθόντα, πῶς μπορούμε νά λέμε πῶς ὑπάρχει αὐτό, τοῦ ὁποῖου ἡ αἰτία τῆς ὕπαρξης εἶναι ὅτι δὲν θά ὑπάρχει" (XI, 15).

7. Αὐγουστίνος: “Κατὰ συνέπεια, οὔτε καὶ τὸ τρέχον ἔτος εἶναι παρὸν καὶ ἂν δὲν εἶναι παρὸν στὸ σύνολό του (δική μου ὑπογράμμισις), τότε τὸ ἔτος δὲν εἶναι παρὸν”. Βλ. πιὸ πάνω.

8. Αὐγουστίνος: “Σὲ ποιὸ χῶρο τότε μετῶμε τὸ χρόνο πού περνάει; Στὸ μέλλον, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνάει; Ἄλλὰ αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, δὲν τὸ μετῶμε. Ἡ στὸ παρὸν, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνάει; Ἄλλὰ αὐτὸ πού δὲν εἶναι χῶρος, δὲν τὸ μετῶμε. Ἡ στὸ παρελθόν, στὸ ὁποῖο περνάει; Ἄλλὰ δὲν μετῶμε οὔτε καὶ κάτι πού τώρα δὲν ὑπάρχει” (XI, 27).

9. “Κατὰ συνέπεια δὲν πρέπει νὰ συλλαμβάνουμε τὸ χρόνο ὡς μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ ἑκτατοῦ. Ὁ χρόνος ἀποτελεῖ ἀπλή διαδοχὴ παροδικῶν διαρκειῶν. . . Ἡ παροδικὴ διάρκεια δὲν πραγματοποιεῖται διαμέσου τῶν διαδοχικῶν διαιρετῶν μερῶν της ἀλλὰ δίνεται μὲ τὰ μέρη της” (*Science and the Modern World*, σελ. 158).

10. Τὸ πόσο σύντομα πρέπει νὰ εἶναι τὰ περιστατικά, γιὰ τὰ ὁποῖα λέμε ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ πράγματα αὐτά, ἀποτελεῖ βέβαια θέμα αὐθαίρετης ἀπόφασις.

11. Ἐκτός, βέβαια, ἂν μιὰ γλωσσικὴ ἀντίφασις χρησιμοποιεῖται σκόπιμα γιὰ νὰ ἐκφράσει κάποια προσωπικὴ ἀντίδρασις στὴν πραγματικότητα, ὅπως ἔχουν κάνει μερικοὶ φιλόσοφοι.

12. Παρ’ ὄλο πού θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐφευρεθεῖ μιὰ ἔννοια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι παρατηροῦμε ἢ φανταζόμαστε τὸ σχηματισμὸ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος.

13. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκτίθεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Whitehead. Βλ. *Process and Reality*, σελ. 95.

14. Ἐκτός ἂν διαλέξουμε νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει πεπερασμένος ἀριθμὸς ἐλάχιστων μερῶν σὲ κάθε περιστατικό, ἢ ἄλλα ἀκόμα πιὸ περίεργα πράγματα.

15. *Science and the Modern World*, πού ἀναφέρεται πιὸ πάνω.

16. Ὁ λογισμὸς τῶν ρηματικῶν χρόνων θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνεται στὴ σύγχρονη ἐξέλιξις τῶν τροπικῶν λογικῶν. Περιλαμβάνει πρόδηλες προτάσεις (propositions) ὅπως ὅτι

x παρὸν = (x παρὸν) παρὸν

x μελλοντικὸ = (x μελλοντικὸ) παρὸν = (x παρὸν) μελλοντικὸ καὶ

προτάσεις (propositions) σχετικὰ σκοτεινὲς ὅπως ὅτι

$(x) \cdot (x$ παρελθόν) μελλοντικὸ· δηλαδή ὅλα τὰ συμβάντα, παρελ-

θόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά, θὰ εἶναι παρελθόντα.